

Olsztyn, 8 lutego 2021 roku

Dr hab. Beata Krzywosz-Rynkiewicz, prof. UWM

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

R e c e n z j a

rozprawy doktorskiej mgr Anny Stachyry-Sokulskiej

**pt. „Psychologiczne uwarunkowania podejmowania decyzji dotyczących kariery
zawodowej osób w okresie wylaniającej się dorosłości”**

przygotowanej pod kierunkiem dr hab. Katarzyny Markiewicz, prof. WSEI

Pani magister Anna Stachyra-Sokulska w swojej pracy podejmuje problematykę budowania kariery zawodowej, a w szczególności podejmowania decyzji w tym obszarze w grupie młodych ludzi wchodzących w dorosłość. Jest to temat interesujący z powodów zarówno teoretycznych, jak i praktycznych. Tradycyjnie bowiem, w społeczeństwach nowoczesnych, kariera zawodowa miała charakter linearny i była związana z cyklem rozwojowym: dzieciństwo/adolescencja – dorosłość – późna dorosłość, odzwierciedlającym się w ścieżce: nauka-praca-emerytura. Była też najczęściej ograniczona do jednego miejsca. Społeczeństwa ponowoczesne, które charakteryzuje duża zmienność i niepewność, wykształcają odmienne podejście do czasu i przestrzeni, zmieniając również stosunek do edukacji i kariery. Jak wskazywał Marshall McLuhan, zarówno w ścieżce rozwoju, jak i ścieżce kariery, linearność, charakterystyczna dla społeczeństw ery nowoczesności, zostaje w ponowoczesności zastąpiona przez fragmentaryczność. Na przykład w sferze rozwoju zaciera się granica pomiędzy dzieciństwem a dorosłością. Obserwujemy procesy naprzemiennego wchodzenia młodych ludzi w role dorosłe i powroty do statusu dzieciństwa (tzw. efekt bumerangowy). W obszarze edukacji obserwowana jest naprzemiennność lub równoległość pracy i edukacji. W obszarze kariery zawodowej tradycyjna linearność jest zastąpiona zmiennością ścieżki kariery, np. podejmowania nowych wyzwań zawodowych w okresie środka życia czy rezygnacji z wysokich zawodowych pozycji na rzecz podjęcia pracy niskopłatnej na szeregowym stanowisku (*downshifting*).

Zmiana linearności na rzecz fragmentaryczności obserwowana w społeczeństwach ponowoczesnych, szczególnie w młodym pokoleniu, nakłada się na zmiany związane z

socjalizacją, do których należy również wchodzenie w dorosłość. Podczas kiedy w społeczeństwach nowoczesnych markery dorosłości były klarownie skodyfikowane (praca, rodzina, światopogląd), co odzwierciedlone jest w koncepcjach Erika Eriksona i Roberta Havighursta, obecne stawanie się dorosłym jest procesem złożonym i długotrwałym. Ciągły spór o to, czy w koncepcji Jeffrey'a Arnetta, *emerging adulthood* jest nowym okresem rozwojowym, czy raczej odmiennym wzorcem socjalizacji do dorosłości, nie zmiana faktu, że pokolenie przełomu wieków zmienia i wydłuża ścieżkę wchodzenia w dorosłość. Zmienia się również podejmowanie stałych zobowiązań na życie, w tym w obszarze pracy zawodowej. Rodzi to szereg dylematów dotyczących codziennego życia ale też koncepcji funkcjonowania w świecie społecznym. Tworzy również międzypokoleniowe napięcia. Młodzi ludzie spotykają się z oczekiwaniami ze strony swoich rodziców, wychowanych w oparciu o przekonania o linearności kariery, z komunikatami typu: *Zdecyduj co chcesz robić, dokończ najpierw studia a potem podejmij pracę etc.* Tymczasem młodzi, funkcjonując fragmentarycznie, mieszają doświadczenia zawodowe z edukacją, często przerywając jedno na rzecz drugiego i wracając do wcześniej podjętych aktywności. Tworzą tym samym równoległe możliwości i jednocześnie w sferze osobowej różne wersje tożsamości (tożsamości modułowe). Nadal dylematem pozostaje, czy w warunkach niepewności bardziej adaptacyjne jest podejmowanie trwałych zobowiązań w obszarze kariery czy raczej równoległe, naprzemienne działania, nastawione na proces raczej niż cel.

Ten dłuższy wstęp do recenzji ma na celu pokazać, że temat podniesiony przez doktorantkę – podejmowanie decyzji dotyczących zawodowej kariery w okresie wchodzenia w dorosłość – jest bardzo aktualny społecznie, ważny psychologicznie ale też użyteczny praktycznie. Wiąże się z osobistymi dylematami dzisiejszych młodych a także dotyczy międzypokoleniowych napięć.

Już na wstępie stwierdzam, że rozprawa jest napisana językiem przejrzystym, posiada logiczną strukturę i wykonana jest bardzo starannie (niemal nie ma błędów literowych, stylistycznych), wszelkie tabele i schematy są wykonane estetycznie i przejrzysto. Zgromadzony materiał badawczy stanowi świetną podstawę do poszerzenia wiedzy rozwoju kariery zawodowej młodych ludzi w początkach 21 wieku. Mimo to, dysertacja nie jest pozbawiana pewnych mankamentów, zarówno o charakterze teoretycznym jak i metodologicznym.

Rozprawa liczy 217 stron i składa się z pięciu rozdziałów - dwóch teoretycznych, metodologicznego, opisu wyników badań własnych oraz obszernej ich dyskusji. Poprzedzona

jest wstępem, zakończona syntetycznymi wnioskami oraz opisem ograniczeń (co należy szczególnie docenić), bogatą literaturą przedmiotu zawierającą prawie 340 pozycji oraz spisem materiałów pomocniczych – tabel, wykresów, testów. Jest więc formalnie poprawna, co wskazuje na dobry warsztat autorki. Bardzo dobra jest proporcja pracy - jedna czwarta to część teoretyczna, nieco mniejsza metodologiczna, połowę poświęcono analizie i dyskusji wyników. Świadczy to o umiejętności selekcji i wyboru adekwatnych treści, co nie jest częstą kompetencją młodych naukowców. Zwykle osoby rozwijające warsztat badawczy gromadzą literaturę i przedstawiają wszystkie wątki dotyczące tematu pracy czyniąc tym samym dysertację przegadaną, nieczytelną, w której gubi się główny wątek. Pani mgr Annie Stachyrze-Sokulskiej udało się tego błędu uniknąć, co potwierdza jej wnikliwość naukową a jednocześnie krytyczny namysł nad problematyką badań własnych.

We wstępie autorka prezentuje kontekst badań oraz uzasadnia podjęcie problematyki. Jest to opis logiczny i spójny. Przedstawiono ogólny zarys koncepcji badawczej, w tym analizowane czynniki – zmienna wyjaśniana i zmienne wyjaśniające. Już na wstępie, podobnie jak w dalszej części pracy, szczególnie jej części teoretycznej, nasuwa się pytanie o klucz doboru dyspozycji osobowościowych (*cechy osobowości, nadzieja na sukces, przyszłościowa perspektywa czasowa, kontrola działania*), które zostały włączone do grupy zmiennych wyjaśniających. W dalszej pracy autorka uzasadnia wybór każdej z nich i czyni to profesjonalnie w oparciu o koncepcje teoretyczne, literaturę przedmiotu, cytując liczne badania. Jednak nadal nie wiadomo dlaczego te właśnie, a nie inne spośród czynników wpływających na decyzje o karierze, zostały włączone do modelu badawczego – np. dlaczego nie uwzględniono cech temperamentu, czy wartości zawodowych oraz innych dyspozycji, które potencjalnie można by do badań włączyć. Nie jest to w żadnym stopniu zarzut związany z wyborem a raczej pytanie o jego uzasadnienie.

Część teoretyczna składa się z dwóch rozdziałów. W pierwszym scharakteryzowane zostało zjawisko wyłaniającej się dorosłości oraz jego relacje do jednego z głównych markerów dorosłości a więc pracy i kariery zawodowej, a następnie przedstawiono krytykę koncepcji wyłaniającej się dorosłości. Rozdział drugi poświęcony jest psychologicznym uwarunkowaniom decyzji dotyczących kariery zawodowej, w którym autorka charakteryzuje zjawisko zwracając szczególną uwagę na adaptacyjność kariery i jej wewnętrzne uwarunkowania. W rozdziale 1, charakterystyka okresu wyłaniającej się dorosłości jest przygotowana w oparciu o właściwą literaturę przedmiotu i stanowi profesjonalne wprowadzenie do problematyki badań. Jedyna uwaga dotyczy kulturowego umocowania opisanego zjawiska. Autorka podkreśla, że wchodzenie w dorosłość jest uwarunkowane

biologicznie, psychologicznie i kulturowo. Napomyka o 3 rodzajach kultur, w których istniał odmienny jego wzorzec, właściwie nie precyzując jak się on zmieniał. Jeśli już o tym wspomina, warto byłoby dodać paragraf opisujący te wzorce. Znaczące jest bowiem, że w kulturach przednowoczesnych przejście w dorosłość było związane z rytuałem i zależało od akceptacji społeczności. W społeczeństwach nowoczesnych zostało arbitralnie określone przez naukę - psychologię, pedagogikę, które metrycznie określiły okres dorosłości jako dojrzewanie biologiczne ale też psychologicznie. W społeczeństwach ponowoczesnych zmieniły się znowu kryteria na psychologiczne i tożsamościowe. Dorosłym, można się stać lub być wiecznie poszukującym (pomocne mogą być choćby koncepcja kultur pre i postfiguratywnych Margaret Mead, publikacje Philipa Aries na temat historii dzieciństwa). Taka perspektywa jest interesująca z punktu widzenia aktywności zawodowej połączonej z krystalizowaniem się tożsamości, która w społeczeństwach przednowoczesnych była związana z rolą, w społeczeństwach nowoczesnych z zatrudnieniem, a w społeczeństwach ponowoczesnych staje się - modułowa, alternatywna, procesowa (pisał o tym m.in. Kazimierz Obuchowski). Doktorantka zresztą nawiązuje do tożsamościowych wyznaczników pracy i kariery w dalszej części pracy przywołując koncepcję Supera.

Autorka przedstawia bardzo rzetelny opis grupy wiekowej *wylaniającej się dorosłości* w relacji do rynku pracy. Warto być może spojrzeć na funkcjonowanie na rynku pracy przez pryzmat pokolenia. Stosunek do pracy młodych dorosłych nie jest bowiem homogeniczny. Jest w dużym stopniu uwarunkowany kulturowo, o czym autorka pisze, a więc wiąże się kontekstem w którym wzrastały pokolenia. Osoby w okresie wylaniającej się dorosłości z pokolenia Y mają inny stosunek do pracy niż przedstawiciele pokolenia Z, którzy właśnie wchodzi na rynek. Przedstawiony przez autorkę opis stosunku młodych ludzi do kariery wiąże się z publikacjami z różnych lat. Sytuacja na rynku pracy w 2008 roku charakteryzowała pokolenie Y. Badania z 2018 roku dotyczą wchodzącego na rynek pracy pokolenia Z. O ile pierwsze z nich było wspierane przez merytokrację i jest poniekąd ofiarą merytokracji (efekt ucieczki do przodu, windy w dół - procesy te autorka opisuje choć ich tak nie nazywa). Pokolenie Z ma inny stosunek do pracy, oparty o cechy wymienione w wybadaniu Deloitte.

Generalnie należy podkreślić, że opis modeli rozwoju kariery i ich analiza jest samodzielna, refleksyjna a przegląd jest wartościowy. Krytyka okresu wylaniającej się dorosłości jest przeprowadzona rzetelnie i sprowadza się do pytania czy jest to okres rozwojowy, który ma swoje biologiczne uwarunkowania czy raczej wzorzec socjalizacji do dorosłości uwarunkowany kulturowo. Argumenty autorki skłaniają się do drugiego stanowiska. Na zakończenie rozdziału warto byłoby podsumować, dlaczego okres rozwojowy, który nie jest

powszechny a jest de facto kulturowym wzorcem socjalizacji społeczeństw zachodnich i klasy średniej, jest przedmiotem jej badania, bo przecież nie dotyczy całości polskiej populacji młodych dorosłych.

W rozdziale 2 zamieszczony jest systematyczny i jednocześnie selektywny opis stylów podejmowania decyzji o karierze. W podrozdziale 2.3. *Uwarunkowania wewnętrzne czynników podejmowania decyzji dotyczących kariery zawodowej i ich modyfikująca funkcja*, brak uzasadnienia dlaczego te, a nie inne uwarunkowania stały się przedmiotem analizy – o czym już wspomniano w niniejszej recenzji opisując wstęp do pracy. Jednakże dyspozycje osobowościowe są opisane wnikliwie z odniesieniem do adekwatnej literatury. Być może przy opisie cech m.in. Wielkiej Piątki warto było nadać perspektywę rozwojową. Istnieją bowiem liczne badania pokazujące, rozwojowe tendencje charakterystyczne dla okresu wyłaniającej się dorosłości np. wzrost sumienności, spadek neurotyczności etc. Jednak należy stwierdzić, że część teoretyczna jest bardzo dobrze przygotowana. Autorka powołuje się na koncepcje klasyczne ale też nowe badania. Prezentowane przeze mnie uwagi są raczej sugestiami usprawniającymi niż krytyką. Główną uwagą jest nie wypełni uzasadniony wybór zmiennych wyjaśniających.

Rozdział metodologiczny skonstruowany jest poprawnie i zawiera wszystkie niezbędne informacje o koncepcji, metodzie, planie badawczym. Określa problematykę badań, cele, problemy, hipotezy zmienne, charakterystykę badanej grupy, narzędzi badawczych, procedurę badań i planowane metody analizy. Do tej części pracy trudno mieć większe zastrzeżenia, gdyż jest przygotowana profesjonalnie. Dobrze uzasadniona jest problematyka badawcza wynikająca z kontekstu teoretycznego. Doktorantka pokazuje lukę w wiedzy, w którą chciałby się ze swoimi badaniami wpasować – rodzaj białej plamy, którą dysertacją wypełnia. To daje jasność na czym polega jej wkład badawczy i teoretyczny w naukę. Problem badawczy sformułowany jest klarownie, podobnie jak pytania szczegółowe. Hipoteza główna jest dobrze uzasadniona, choć należałoby szerzej rozwinąć wątek grupy wiekowej, na której prowadzono badania będące podstawą do uzasadnienia hipotezy. Rzetelne jest też uzasadnienie hipotez związanych z cechami osobowości - zarówno hipotezy szczegółowej jak i cząstkowych. Uzasadniając ją autorka powołuje się na publikację prezentująca badania przeprowadzone na grupie irańskich studentów. Dotyczy to jednych tylko badań. Czy pozostałe przytaczane argumenty wynikają z badań prowadzonych na uczniach i studentach? Podobne pytanie dotyczy hipotezy nr 2. Związki między kontrolą działania a czynnikami odpowiedzialnymi za podejmowanie decyzji dotyczących kariery zawodowej są rzetelne uzasadnienie bez nadmiernego rozpisywania się,

choć i tu pojawia się pytanie o grupę wiekową, z udziałem której przeprowadzono przytaczane badania. Opis zmiennych i wskaźników oraz zależności pomiędzy nimi jest wnikliwy. Na docenienie zasługuje adaptacja przez doktorantkę do warunków polskich narzędzia badawczego - Kwestionariusza Profili Podejmowania Decyzji Dotyczących Kariery (Career Decision Making Profiles) I.Gati (2010, polska adaptacja: Stachyra-Sokulska, 2015). Stanowi to dodatkowy wkład doktorantki. Opis adaptacji narzędzia pokazuje rzetelność i dobry warsztat metodologiczny. Bardzo systematyczny i klarowny jest też opis metod analiz statystycznych. Opis procedury wskazuje na to, że badania spełniają standardy etyczne zarówno jeśli chodzi o informacje przekazane badanym, jak i zapewnienie poufności. Mam pewne uwagi dotyczące charakterystyki grupy badanej. Nie podano informacji charakteryzujących środowisko, z którego została wyłoniona. Autorka pisze: *Badania były przeprowadzone w państwowych szkołach średnich, jak również na państwowych uczelniach. Badanie miało charakter grupowy (s. 81). Ważne aby wiedzieć w ilu szkołach i ilu uczelniach je przeprowadzono. To może mieć znaczenie choćby ze względu na dostępność pracy i możliwości zawodowych, która jest inna w dużych miastach a inna w miasteczkach. Czynniki te nie muszą stanowić zmiennych, ale mogą dać obraz grupy, do której będą odnosić się zaobserwowane prawidłowości. Być może warto porównać badaną grupę do młodych dorosłych w kraju - choćby na podstawie statystyk GUS i opisać w jakim sensie ją odzwierciedla.*

Wyniki badań własnych zaprezentowane są w rozdziale 4 z dużą starannością i bardzo systematycznie. Autorka przedstawia najpierw efekty proste, następnie korelacyjne by w końcu przedstawić modele wyjaśniające strukturę relacji cech osobowości, kontroli działania, nadziei na sukces i przyszłościowej perspektywy czasowej z adaptacyjnymi i nieadaptacyjnymi czynnikami odpowiedzialnymi za podejmowanie decyzji dotyczących kariery zawodowej. Wydaje się, że niektóre z zaobserwowanych prawidłowości, szczególnie dotyczące różnic pomiędzy grupami uczniów i studentów mogłyby być poddane refleksji. Autorka jednak, poza krótkim opisem nie odnosi się do nich. Na przykład w podrozdziale podsumowującym wyniki analiz różnic międzygrupowych konkluduje: *Uzyskane różnice pomiędzy badanymi grupami w zakresie wybranych aspektów czynników odpowiedzialnych za podejmowanie decyzji dotyczących kariery zawodowej oraz właściwości intrapsychicznych potwierdzają zatem zasadność uwzględnienia poziomu kształcenia jako moderatora przewidywanych zależności (s.90).* Jest to interesująca konkluzja, choć warto zasygnalizować w tym miejscu uzasadnienie. Podobnie w podrozdziale dotyczącym korelatów adaptacyjnych i nieadaptacyjnych czynników podejmowania decyzji dotyczących kariery zawodowej, zaobserwowane związki powinny być

wstępnie uzasadnione lub przynajmniej autorka powinna odnieść się do znaczących różnic. Jest nimi choćby zaobserwowana zależność, że w przypadku uczniów adaptacyjne strategie są skorelowane z cechą Otwartość na doświadczenie a najmniej z cechą Neurotyczność. W przypadku studentów jest odwrotnie. Jest to bardzo ciekawy wynik wskazujący na odmiennosc dwóch badanych grup – uczniów i studentów.

Jak już wspomniano, złożoność projektu badawczego spowodowała, że otrzymane i systematycznie opisane wyniki badań wymagają dyskusji i syntezy. Wykryte przez autorkę prawidłowości nie zawsze są spójne i nie układają się w określony wzór reagowania, co stwarza trudności interpretacyjne. Generalnie, w rozdziale Dyskusja wyników, doktorantka poradziła sobie z tym wyzwaniem, nadając znaczenia i wyjaśniając zaobserwowane wzorce oraz różnice. Odnosi się tu do bogatej literatury przedmiotu, licznych badań. W dyskusji wyników dość ogólnie potraktowano wspomniane wcześniej różnice międzygrupowe. Koncepcja *emerging adulthood* jest związana z kulturowymi wzorcami socjalizacji, co może wskazywać na to, że nie wiek ale sytuacja osoby predysponuje ją do bycia w tej grupie. Niezależnie bowiem od wieku sytuacja 19-letniego ucznia i 19-letniego studenta są odmienne. Pierwszy pozostaje w uwarunkowaniach adolescencyjnych, drugi może znajdować się w okresie wyłaniającej się dorosłości jeśli chodzi o wymiar poszukiwania tożsamości. Być może zatem uczniów, których wyniki są odmienne od studentów, nie można traktować ich jako typowych jej przedstawicieli *emerging adulthood* mimo, że z biologicznego punktu widzenia spełniają kryterium włączenia.

Wartość pracy podniosłoby wyraźnie zaprezentowanie praktycznych odniesień wyników swoich badań - np. wskazówek dla rodziców, nauczycieli, biur karier.

Podsumowując ocenę pracy, należy stwierdzić, że prezentuje ona wysoki poziom teoretyczny i metodologiczny. A w szczególności chcę zwrócić uwagę na jej pozytywne aspekty, którymi są (wcześniej przeze mnie szczegółowo omówione a teraz jedynie wylistowane elementy): podjęcie ważnego i aktualnego zagadnienia, przejrzysta i logiczna struktura pracy oraz jej staranność, bogata literatura i dobra orientacja autorki w temacie, poprawne zaplanowanie badania oraz rzetelnie wykonane i zaprezentowane analizy. Uchybienia, na które wskazałabym dotyczą nie do końca uzasadnionego wyboru zmiennych wyjaśniających, powierzchownej interpretacji różnic międzygrupowych oraz braku implikacji praktycznych.

Konkluzja

W świetle wszystkich wyżej przedstawionych opinii i ocen stwierdzam, że, recenzowana rozprawa mgr Anny Stachyry-Sokulskiej pt. „Psychologiczne uwarunkowania podejmowania decyzji dotyczących kariery zawodowej osób w okresie wyłaniającej się dorosłości” spełnia wymagania stawiane pracy doktorskiej. Stawiam zatem wniosek o dopuszczenie Pani Anny Stachyry-Sokulskiej do dalszych etapów przewodu doktorskiego i do publicznej obrony.

Beata Krzywosz-Rynkiewicz

